

KÖZÖSSÉGI EMLÉKEZET, LOKALIZÁCIÓS GYAKORLAT ÉS HATALOM

BAKK MIKLÓS

Zombory Máté:

Az emlékezés térképei

Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után

L'Harmattan Kiadó, Budapest,

2011. 307. oldal, 2900 Ft

Zombory Máté könyvét olvasva az első gondolatunk mindenképpen az, hogy lám: a nemzeti létmódnak van egy olyan dimenziója, az emlékezet, amely folyamatosan jelen van a nemzetről való gondolkodásban, de távolról sincs kiaknázva a társadalomtudományok szempontjából.

Nem arról van szó, hogy az emlékezet kérdése nem kapott volna kellő súlyt a 'nemzeti' megközelítéseiben, csak éppen belemosódott abba a hagyományos paradigmába, amely szerint az emlékezet a valóság szubjektív epifenoméneje, tudatba zárt visszfényvilág, melyre csupán a pszichológia vagy a bölcsészet nyithat kapukat. Zombory könyve most azzal nyit új pásmát a „nemzeti” kutatásában, a nacionalizmuselméletek terepén, hogy egyértelművé teszi: jóval többről van szó, mint a szubjektivitás klasszikus újrászociológizálásáról vagy az identitás elméletének társadalompszichológiai újragondolásáról. Az emlékezést ő az idő és a tér társadalmi szervezésének gyakorlataként írja le, amely – bár ez még nem jelenik meg markánsan a könyvében – maga is képes saját institutionális világot teremteni.

A könyv szemléletmegújító ambíciói tehát tagadhatatlanok.

Mindazonáltal ez az új szemlélet még csak próbálgatja önmagát: Zombory kötetének szerkezete is némiképp ezt tükrözi. Hét fejezetből, három elméleti, három empirikus tanulmányból és egy záró gondolatmenetből áll, melyek között sokszor inkább az alakuló szemlélet, semmint egy logikai építkezés világos íve teremt kapcsolatot. Az első kettőben (*Nacionalizmus és térbeliség; Hely és emlékezet között: a lokalizáció gyakorlatai*) a nemzeti és társadalmi emlékezet tér és ember viszonyát alakító gyakorlatok együtteseként jelenik meg, a szerző ennek teoretikus keretét rajzolja meg. A harmadik fejezet (*Visszatérés Európába*).

Állami emlékezetpolitika és magyar hovatartozás) tulajdonképpen esettanulmány, a negyedik pedig az első két fejezet teoretikus alapjait viszi tovább az identitás kérdésével kiegészítve (*A nemzet mint képzeleti laboratórium*). Az ötödik és hatodik fejezet élettörténeti interjúk alapján végez narratívaelemzést az egyén nemzeti és/vagy etnikai hovatartozása és az állampolitikai identitáskeretek közötti kollíziókra összpontosítva. Az elbeszélők egyik kategóriáját a Magyarországról elűzött német származásúak alkotja (*Az én múzeuma. Nemzeti-etnikai hovatartozás és az elűzetés emlékezete*), az interjúk másik csoportja pedig Szlovákiában élő magyarokkal készült (*Magyar hazák. Nemzeti hovatartozás a „határon túl”*). Az utolsó fejezet (*Állam nélküli nacionalizmus, természetes nemzeti ellenállás*) egyfajta összegzése a kötetnek, amely azonban további érdekes kérdéseket is megfogalmaz a hovatartozás természetéről és természetiségéről. A szerző utat mutat a folytatáshoz.

NACIONALIZMUS- ÉS POLITIKAELEMÉLETI KIINDULÓPONTOK

Nem lehet elhelyezni e kötetet a nacionalizmuselméletek magyar recepciójának és a magyar nacionalizmuskutatás eredményeinek áttekintése nélkül. A nacionalizmuselméleteknek van kitűnő magyar origójuk: Bibó István már a negyvenes évek elején *Az európai egyensúlyról és békéről* című, a háború alatt írt és torzóban maradt művében¹ azt a tézist fejti ki, hogy a demokratizmus és a nacionalizmus egymást támogatja, hogy a népszuverenitás, a rendek felszámolásának politikai logikája, a társadalmak polgári egyneműségének kialakítása a közösségi érzelmek intenzívebbé válását, a *modern nacionalizmus* kialakulását eredményezte. Olyan kérdést vetett ezzel fel, amely a hatvanas évek közepe és a nyolcvanas évek eleje között kikristályosodott diszciplína, a nacionalizmuselméletek egyik centrális kérdésévé vált (első sorban Gellner és Smith művei révén), és amely köré – több-kevesebb kritikai éllel – középfajú elméletek soka-sága tömörült.

Bibó munkásságának azonban nem volt e diszciplínán belül elhelyezhető folytatója, ezért inkább a nacionalizmuskutatás recepciójáról, egyes részkerde-seinek újító megjelenítéséről beszélhetünk az elmúlt húsz évben. A magyar nyelven megjelent művek átfogó bibliográfiáját a Kántor Zoltán szerkesztette *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)* című kötet² függe-

¹ ■ Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Magvető, Bp., 1986, I. köt., 295–637. old.

² ■ Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Rejtjel, Bp., 2004.

lékeként olvashatjuk; e lista az 1985 és 2003 között magyarul megjelent, a nacionalizmus kérdésével foglalkozó művek zömét tartalmazza.³ Egyébként a kötetet szerkesztő Kántor Zoltán szociológus ma e diszciplína legmódszeresebb kutatója Magyarországon.

A klasszikus szövegek és a modern angolszász nacionalizmuselméletek recepcióját magyarul eddig két válogatás segítette,⁴ ezek révén olyan szerzők szövegei kerülhettek a magyar olvasó elé, mint Ernest Renan, Joseph Raz, John Plamenatz, Ernest Gellner, Benedict Anderson, Michael Hechter, Anthony Smith, Liah Greenfeld, Fredrik Barth, Alain Dieckhoff, Daniele Conversi, Katherine Verdery, Rogers Brubaker és mások. Folyamatosan közölte angolszász és más nyugati szerzők fordításait a kolozsvári *Magyar Kisebbség* folyóirat is.⁵ Ugyanakkor jelentős magyar munkák is születtek. Schöpflin *A modern nemzet* című tanulmánykötete⁶ inkább az angolszász irodalomhoz sorolható, de magyar szerzőktől is készültek figyelemre méltó munkák.⁷ Közülük most csak néhányat említünk itt meg (a teljesség igénye nélkül), azokat, amelyek Zombory kérdésfeltevései szempontjából is relevánsak.

Kántor Zoltán több tanulmányában is kifejti,⁸ hogy a nacionalizmuskutatásnak van egy rossz attitűdje: úgy tesz, mintha a nemzet politika nélkül is létezne,

3 ■ Az egyetlen, magyarul korábban is megjelent szerző, akit történésként a nacionalizmus kutatójának is tekintenek: Eric J. Hobsbawm.

4 ■ Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány, Pécs, 1995.; Kántor (szerk.): *i. m.*

5 ■ Többek közt lásd John Hutchinson, Juan Linz, Michael Hechter, Bruno de Witte, Michael Keating, Tom Nairn, John Peter Nettl, Walker Connor, Donald Horowitz, Anthony W. Marx, Gianfranco Poggi, Craig Calhoun és mások szövegeit.

6 ■ Schöpflin György: *A modern nemzet*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. A kötet tanulmányai zömmel angol nyelven születtek, de néhányuk már korábban is megjelent magyar folyóiratban.

7 ■ Ezek főleg tematikus összeállításokban jelentek meg. *A Limes* 2009. 4. számából Kántor Zoltán, Varga Zs. András, Demeter Attila, Losonczi Alpár, Egry Gábor, Miskolczy Ambrus, Szarka László írásait, a Szarka László – Majtényi Balázs – Vízi Balázs – Kántor Zoltán által szerkesztett *Nemzetfelfogások és etnopolitika Európában* c. kötetből (Bp., Gondolat, 2007.) Bódig Mátyás, Balázs Zoltán, Pap András László, Egedy Gergely, Majtényi Balázs tanulmányait kell megemlítenünk. Végül, de nem utolsósorban a magyar nemzeteszmé további kutatása szempontjából nagyon fontos munka Gyurgyák János *Ezzé lett magyar hazátok* c. eszméletörténeti monográfiája (Osiris, Bp., 2007.).

8 ■ Kántor Zoltán: A nemzet kérdése a nemzetközi porondon. *Külvügyi Szemle*, 2008. 2. szám; uő: Tudományos vagy politikai kérdés a nemzet meghatározása? *Limes*, 2009. 4. szám, 5–14. old.; uő: Science or politics? Reflections on the concept of nation. *Acta Universitatis Szapientiae*, 2010. 1. szám, 5–18. old.

9 ■ Kántor Zoltán: Tudományos vagy politikai kérdés a nemzet meghatározása? *Limes*, 2009. 4. szám, 6. old.

10 ■ Lásd Czoch Gábor, Sonkoly Gábor, Granasztói György kutatásait.

11 ■ Tevesz László: A 19. századi magyar liberális nemzetfogalom vizsgálatának elméleti kerete és európai kontextusa. *Sic Itur ad Astra*, 2006. 3–4. szám, 19–86. old.; Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás*. Komp-Press, Kvár, 2008; Bakk Miklós: Nemzet – határteremtés és modernitás. In: Szarka László – Vízi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Gondolat, Bp., 2007, 55–69. old.

12 ■ A „mondva-csinált” kifejezést Szilágyi N. Sándor nyelvész-től kölcsönöztem.

és ekként teszi tudományos kutatás tárgyává. Holott a nemzet *par excellence* politikai létező, ezért tudományosan inkább csak a róla szóló definíciós/értelmezési küzdelmeket lehet elemezni. Módszertani értelemben ez azt jelenti, hogy „a nemzetéről csak annyit állíthatunk, amennyit megfigyeléseink engednek; minden más állítás normatív”.⁹

Az MTA-ELTE Atelier – Európai Historiográfia és Társadalomtudományok Gergely András vezette kutatócsoportja a magyar nemzetépítést territorializációként, egyfajta időben mozgó, kontúrváltó térhasználati konszenzusként is vizsgálja. Ebben a konstitutív mozzanat a kiemelt helyek – a nemzeti főváros, a nemzeti táj, a nemzeti kegyeleti helyek – kijelölése. A kutatásnak kétségtelenül vannak a polgárosodás és a városiasodás klasszikusabb témáiban rejlő kiindulópontjai,¹⁰ de a magyar politikai nemzet liberális fogalmának kialakulása a maga egészében is vizsgálható olyan diskurzív folyamatként, amelyben mind a kulturális örökség elhelyezése, mind a territorializációs gyakorlatok végbemennek. Ennek az elhelyezhetőségnek a diskurzív természetéről Tevesz László, valamint e sorok írója publikált.¹¹

Végül: mindenképp megemlítendő egy olyan kutatási terület, amely nem annyira tematikai, mint

13 ■ Néhány mű: Szabó Márton: *Politikai tudáselméletek: szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diskurzív értelmezések a politikáról*. Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Bp., 1998.; Szabó Márton: *A diskurzív politikatudomány alapjai*. L'Harmattan, Bp., 2003.; Szűcs Zoltán Gábor: *A diskurzív politikatudomány mint politikai diskurzustörténet. Tudományszemléleti és módszertani esszé*. Miskolci Egyetem, Politikatudományi Intézet, 2008. <http://mek.oszk.hu/06200/06225/06225.pdf>

14 ■ Kari Palonen: *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete*. L'Harmattan, Bp., 2009.

15 ■ Lásd a „doménium”, „birodalom”, „mező”, „szféra”, „szektor”, „aréna”, „szintér” fogalmakat: Palonen: *i. m.* 59. old.

16 ■ *Uo.* 64–65. old.

17 ■ Az institutionális látásmód fennmaradását sok minden segítette; például az önkényuralom veszélye sokáig akadályta volt annak, hogy a politikát cselekvésként fogják fel. Palonen szerint a republikanizmus és a szerződéselméletek hívei sokáig arra törekedtek, hogy a politikát szabályoknak és törvényeknek rendeljék alá, nehogy a szabályozatlanság – a politika rutinszerű ellenőrzésének hiánya – az uralkodói önkénynek, a rendeleti kormányzásnak nyisson terepet. (Palonen: *i. m.* 66. old.)

18 ■ A perennialisták...

19 ■ Rogers Brubaker: A nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória, esetleges esemény. In: Kántor (szerk.): *i. m.* 387–395. old.; Rogers Brubaker: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001. 7–8. szám, 60–66. old.

20 ■ Brubaker négy olyan fejleményt említ meg, amelyek ehhez a nézőponthoz – a csoport realista létezésének elvetéséhez – vezettek: 1. a hálózatelmélet térhódítása, a hálózatnak mint általános metaforának egyre gyakoribb használata a csoport helyett; 2. a cselekvésre irányuló elméletek, amelyek módszertanilag az egyént állítják középpontba, és az egyén érdekein, orientációin keresztül vizsgálják a kollektív cselekvés logikáját; 3. a strukturalista szemlélet visszaszorulása és egy inkább „konstruktivista” álláspont előretörése, amely a csoportok konstruált, esetleges és változókéony voltát hangsúlyozza; 4. a posztmodern elmélet, amely a társadalmi formációk kialakult és rögzült jellege helyett részlegességüket, átmenetiségüket, a közöttük létező átjárhatóságot hangsúlyozza (Brubaker: A nemzet mint intézményesült forma, 387. old.)

21 ■ Lásd Kántor (szerk.): *i. m.* 390. old.

inkább módszertani és szemléleti szálon kapcsolódik Zombory kérdésfeltevéseihez. Arról a politikatudományi irányzatról van szó, amelyben a politika „tárgyait” és „helyeit” a politizáló ember értelemadó tevékenysége hozza létre. Az irányzat azt állítja előtérbe, hogy a politika nem olyasvalami, amiben a megismerés és a cselekvés világosan szétválik: a politikus beszélve cselekszik és cselekedve beszél, a politika „mondva-csinált” dolog.¹² E diskurzív természetének (és valóságának) felismerése teremtette meg a diskurzív politológia irányzatát, amely ma Magyarországon Szabó Márton munkásságához kapcsolódva komoly műhellyé szerveződött.¹³

Itt kell megemlítenünk a kibontakozóban levő Palonen-recepciót is. Palonen *Küzdelem az idővel* című műve¹⁴ a politika fogalomtörténete abban a retorikai felfogásban, amely szerint a politika beszéltsége konstituálja saját tárgyát, tehát a politikatudományét is. Palonen markáns felfogása minden jel szerint nehezen tör utat az európai tudományosságban, amire pedig épp az ő politikaértelmezése ad magyarázatot. Szerinte ugyanis a vesztfáliai béke után az államokat elsősorban területi határaik definiálták, és mivel a territorialitás, a világos határok váltak a politikai közösségek alapjává, a belpolitika főleg a közigazgatás, a területi bürokrácia tudományos vizsgálata felé, a külpolitika pedig a területi államok közötti hatalmi egyensúly kérdései felé fordította a politikai tárgyú kutatást. Vagyis: a vesztfáliai rendszer a politikakép institucionalizálódását segítette elő, és így a térbeli tagolódásnak külön, meghatározó erejű fogalomkészlete¹⁵ és retorikája alakult ki. Ezzel szemben bontakozott ki később, a XIX. századtól kezdődően a politikum temporalizálása (időbeli tétele). A politika „időbeli elgondolásának” feltevéleit a hatalom időleges és időben változó jellege, majd e változás szokványossá válása alakította ki.¹⁶ Természetesen az évente ülésező parlament, az általa elfogadott költségvetés, a kormányzás és az ellenzék napirendjének szokványosodása nem hozta meg egyből a politikának mint időben folyó tevékenységnek a conceptualizálását.¹⁷

Mindezekből következik, hogy a politika institucionális („területalapú”) és cselekvésközpontú – a konf-

liktusokat és a rivalizáló értelmezéseket a centrumba helyező – szemlélete egymással párhuzamosan, szinte egymás alternatívájaként alakult. Sőt az institucionális szemlélet előnye mind a mai napig fennmaradt, és még a politikai (időbeli) cselekvés tudományos vizsgálata is jobbra institucionális kiindulópontú. A két kiindulópont fundamentális különbségét azonban nagyon világosan szem előtt kell tartanunk Zombory könyvének olvasása közben.

DEKONSTRUKCIÓ ÉS NATURALIZÁCIÓ KÖZÖTT

Zombory mindjárt az első fejezetben világossá teszi álláspontját a nacionalizmus, a „nemzeti létmód” kardinális kérdéseiben. Konstruktivista álláspont-ra helyezkedik, amely szerint a nacionalizmus „nem valamilyen, jellemzően rossznak tekintett tulajdonság, amely a nemzet, pontosabban bizonyos nemzetek lényegi sajátossága lenne, hanem társadalmi folyamat, amely a nemzet létrehozásáért felelős” (11. old.). Ez ma a nacionalizmuselméletek többségének egyik alapvető és sokak által elfogadott tézise – ami fontosabb és differenciálóbbr, az már ezen az állásponton belül van.¹⁸

Amint Zombory is jelzi, a konstruktivista felfogás lehetővé tesz egy „leleplező” attitűdöt, amely a „dekonstruáló” eljárásokban ölt testet. Ha a nacionalizmust mint történeti folyamatot és a nemzetet mint folyamatos megújításra szoruló közösségi állapotot tekintjük, akkor a konstruktivista álláspont a klasszikus tudományosmenny alapján tulajdonképpen annak kimondásához vezet el – és ezt legradikálisabban Rogers Brubaker fejtette ki¹⁹ –, hogy a nemzet mint szubsztancializált és szubsztancializálható csoport nem létezik, és hogy csakis ez lehet a modern társadalomelmélet nézőpontja.²⁰ A nemzeti mivolt, a nemzeti dimenzió tanulmányozását – írja – el kell választani a nemzetek mint kollektívumok és közösségek tanulmányozásától, „a nemzetet nem szubsztanciaként, hanem intézményesült formaként, nem kollektívumként, hanem gyakorlati kategóriaként, nem entitásként, hanem esetleges eseményként, történésként” kell kezelni.²¹

De ha nincs „stabil csoportlány” (Brubaker), akkor is fennáll a nacionalizmus kutatás alapkérdése. Minden időbeli és folyamatos konstruálásra utaló kritikai tény és értelmezés ellenére – írja Zombory –, „a nemzet eszméje továbbra is képes időtlenként és természetes létezőként működni a mindennapi életben” (13. old.). A dekonstruáló álláspontnak tehát sikerült kiiktatnia a nemzetértelmezésekből mind a közösség aszkriptív tulajdonságain, mind pedig az egyéni identitások valamilyen összegzésén alapuló „csoportlány”-értelmezéseket, ezzel azonban a „mindennapi természetes létezés” kérdését is megkerülte, illetve újrafogalmazta.

Két lehetséges válasz körvonalazódott erre: az egyik szerint a „természetes létezés” a folyamatos, önfenntartó konstruáló gyakorlatok kísérőjelensége, a másik szerint az egyén és a közösség összetartozásának ontológiájánál fogva ez az összetartozás csak „természetes” lehet.

Úgy tűnik, Zombory inkább ezt az utóbbi nézőpontot vallja abban az értelemben, hogy azokat a térbeli gyakorlatokat, amelyek révén „egyén és közösség úgy lakja be tartózkodási helyét, mintha ez az idők kezdetétől, természetes módon lenne így” (8. old.), roppant réginek, az emberi lét régmúltjában kialakultnak tekinti. Ugyanakkor a gyakorlatoknak ez a felfogása a folyamatos, önfenntartó konstruálás nézőpontját is tartalmazza, tehát a szerző koncepciója nyitott a másik válaszlehetőségre is.

A kötet a természetessé tételt, az emlékezés és a „térbeli gyakorlatok” összefüggését folyamatosan az emlékezet dimenziójában fogalmazza meg, de roppant érdekes felfedezni azokat a megállapításait, amelyeket a nacionalizmus kutatás egészen más dimenziókban, de hasonló konzekvenciákkal fogalmaz meg.

Az egyik a „nemzetek világával” kapcsolatos. Az, hogy a nemzetállami területi eszmény tulajdonképpen egy kizárólagos tulajdonjogban ragadja meg terület és nemzet viszonyát, nem csupán azt jelenti, hogy az egyén területi hovatartozás alapján egy nemzet tagja, hanem azt is, hogy egyúttal a „nemzetek világának” is tagja; „minden nemzet elismerése – írja Zombory – az összes nemzet és általánosan a nemzeti lét elismerését jelenti – és fordítva, a nemzetet, akár egyet is, veszélyeztető tényezők a nemzetek rendjét vonják kétségbe” (20. old.). Ez a szoros összefüggés abból adódik, hogy a tényleges nemzetté válás tesztje a nemzetközi elismerés, egy „nemzeti identitás” akkor teljes jogú, ha azt mások az illető nép „másságaként” ismerik el (uo.).

Míndez például Benner „geopolitikai nemzetkonceptiójával” állítható párhuzamba, amely a kulturális identitás és a népszuverenitás alkotmányos elvére építő nemzetkonceptió sajátos összefonódásának kérdésére ad egy lehetséges választ.²² Eszerint a kulturális nemzetfelfogás csak a nemzet kialakulása prepolitikai szakaszának leírására alkalmas, amelyben még nem jelentek meg a kultúra „újrafelfedezéséhez” kapcsolódó, politikai-mozgósító érdekek. Amikor ezek

megjelennek, a nemzeti kultúrát „újraalkotó”, illetve „újrafelfedező” kulturális elit (az „ébresztők”) szerepe már nem szakítható el azoktól a politikai folyamatoktól, amelyekben a nemzet állami kereteinek kialakítására sor kerül. A két nemzetfelfogás közös alapja egy szükségszerűség: folyamatos identitáskapocsnak kell léteznie vezetőik és vezetettek között. Kezdetben e kapcsolat függőleges, később azonban kialakul vízszintes is: egyfajta „mi-ség” (*we-ness*), amit az összetartozás tudatosítása követ. Kiterjesztve a korábbi leszármazási, hierarchikus vagy regionális kapcsolatokat az egyre inkább tömegként érzékelt társadalomra; a vezetők a függőleges kapcsolatokon keresztül a vízszintes „mi-ség” fenntartását és megújítását is célul tűzik ki. A vízszintes „mi-ség” viszont nélkülözhetetlenné teszi az összetartozás térbeli definíciót, amelynek folyamatosága társadalmi emlékeztetgyakorlatokat teremt és tart fenn.

Ez egyben a más politikai közösségekkel („ők”) való folyamatos kapcsolatban – szembenállásban és lehatárolásban – megy végbe, amit az európai államok esetében a biztonsági igény tartott fenn. A permanensen instabil nemzetközi kontextus, amely – az európai államok versenyében – a XV–XVI. században keletkezett, a versengés instabilitása folyamatos és növekvő nyomást gyakorolt a politikai közösségekre. Ebben a kölcsönös nyomásban jutottak szerephez a kulturális elvek – a *cuius regio, eius religio* elvét a modern nemzetállam a „nemzeti lojalitás” formájában vitte tovább. Tehát az európai nemzetközi politikai viszonyoknak konstitutív szerepük volt az egyes nemzeti identitások konkrét tartalmának kialakulásában, és egyben – szinten egyidejűleg – létrehozták a „nemzetek világát” is. Elsősorban a francia forradalmat s főleg a napoleóni háborút követő korszak standardizálta valamiképpen a nemzetépítést a „nemzetek világában”: mindenütt úgy tekintettek a kulturális és ideológiai pluralizmusra, mint amely biztonsági kockázatot jelent az államon belül, és a kockázatra a közoktatás, a katonai képzés és az igazgatás egységesítésével válaszoltak.²³

Látható tehát, hogy a nemzetépítés e külső feltételei kapcsolatba hozhatók a territorializáció fogalmával, ahogy azt Zombory konstitutívva tette könyve gondolatmenetében. Territorializáción ő a modern nemzetállamra jellemző, „területiséget működtető

22 ■ Erica Benner: Is there a core national doctrine? *Nations and Nationalism*, 7 (2001), 2. szám, 155–174. old.

23 ■ Benner: *i. m.* 163–164. old.

24 ■ Benedict Anderson: Képzelt közösségek. In: Kántor (szerk.): *i. m.* 100–101. old.

25 ■ Anderson: *i. m.* 100. old.

26 ■ Uo.

27 ■ Uo.

28 ■ Rokontható Anderson elméletével, tehát Zombory nézőpontja számára is hasznosítható Liah Greenfeld koncepciója, amely szerint a nacionalizmus a modernitással kibontakozó anómiára adott válasz. Pontosabban, a nacionalizmus a tradicionális elitnek válasza helyzetük bizonytalanra válására, arra a státusinkonzisztenciára, amelyet a modernizáció kezdetén, de még a középkor végén megtapasztaltak (Liah Greenfeld: Nacionalizmus és modernitás. In: Kántor [szerk.]: *i. m.* 187. old.).

kulturális gyakorlatgyűttest” ért (22. old.), amelyben az embercsoportok a térbeli elhatároltság és azon belül a kulturális egyneműség segítségével határozzák meg magukat. A territorializált tér a nemzetek világának ad helyet, amelyben az egyes embercsoportok mint nemzetek ontológiai értelemben egyenrangúak és feltételezik egymást (23. old.). A tér területé szervezése hatalmi technika, amelynek csupán az egyik (hatalmi és igazgatási) vonatkozása közösség és terület azonosítása, a másik vonatkozását a kulturális jelentéssel való felruházás adja, amely az „én” és a „mi” viszonyát a hely és tér tagolásán keresztül szabályozza.

A territorializáció Zombory szerint – és ezt alapvető meglátásának kell tekintenünk – a „nemzetállami kulturális reprezentációban *nem látszik*, hozzátartozik a természetessé tételéhez” (34. old.). A „nemzetek világában” elhelyezkedő és instabilitását leküzdő nemzet ezzel teszi természetessé – biztonságot nyújtóvá, mindenki által igényeltté – a társadalmi kohéziót.

Tehát itt is a természetessé tétel kerül előtérbe, amelyet a nacionalizmuselméletek egy másik modellje, éspedig Anderson „képzelt közösség” koncepciója is a középpontba helyez. Anderson szerint a nemzet azért „elképzelt közösség”, mert tagjai sohasem ismerhetik meg minden nemzettársukat, azonban mégis teljes otthonossággal élnek meg odatartozásukat a nem ismert honfitársak közösségéhez. Ezt az otthonosságot egy erős kulturális rendszer állítja elő, amely a fennálló egyenlőtlenség és kizsákmányolás ellenére perpetuálni tudja a „mély, horizontális bajtársiasságot”. Anderson ezt a nyomtatott kapitalizmusnak (*print capitalism*) tulajdonítja, amely – leváltva a testvériség, a hatalom és az idő közötti összefüggés korábbi felfogását – megteremtette a „horizontális-szekuláris, keresztidejű közösségek” létrejöttének a feltételeit.²⁴

Szerinte tulajdonképpen három korábbi, kulturálisan rögzült világfelfogás leváltásával alakult ki a nemzeti létmód természetivé tétele. Az első az a kulturális világfelfogás, amely szerint „bizonyos írás-nyelv privilegizált hozzáférést biztosít az ontológiai igazsághoz, éppen azért, mert azon igazság elválaszthatatlan részét képezi”;²⁵ ezen az alapon jött létre a kereszténység és az iszlám. A második az a hit, hogy a társadalmak magától értetődően, természetükből fakadóan szerveződnek az uralkodók köré, akik viszont egyfajta kozmológiai elrendelés alapján gyakorolják a hatalmat; vagyis a lojalitás csak hierarchikusan és személyes kapcsolatokon keresztül létezhet.²⁶ Végül a harmadik az az időfelfogás, amelyben „a kozmológia és a történelem megkülönböztethetetlen volt”,²⁷ vagyis a világ és az emberek alapvetően azonos eredetűek. E három, egymásba épülő hit felbomlása alapozta meg a nemzet mint „keresztidejű közösség” kialakulását.

Anderson idézésének jelentősége itt abban rejlik, hogy – a kötet hivatkozásaiból kitűnően – a nacionalizmuselméleti irodalomból ő volt leginkább hatással Zomboryra. Az előbbi három hit felbomlását követően a nemzet nem csupán ezeket helyettesítő,

az egzisztenciális szorongást és a kozmológiai kétségeket jelentéssel bizonyosságokkal felváltó kulturális rendszerré tudott válni, ahogy Anderson ezt kifejtette. A jelentéssel bizonyosság megteremtésében Anderson észlelte az újkori társadalmak nagy, térbeli mozgásainak jelentőségét, és ez vált Zombory territorializációs gyakorlatokról szóló gondolatmenetének konstitutív kiindulópontjává.

Minthogy azonban Anderson nyomán sem dönthetjük el kétséget kizáróan, vajon a „természetes létezés” a bizonyosságot megteremtő folyamatos gyakorlatok kísérőjelensége-e, avagy az egyén és a közösség összetartozásának egy újabb kozmológiája, Zombory válasza sem egyértelmű fenn megfogalmazott, kiinduló kérdésünkre.²⁸

A TERRITORIALIZÁCIÓ JÉGHEGYE

Impozáns, ahogy Zombory az emlékezés kultúrája és a tér közötti kapcsolatot egy Cicerótól Halbwachsig, Norvég és Appaduraiig terjedő gondolkodástörténet alapján felvázolja. Mindez tulajdonképpen annak a – módszertaniként is felfogható – tézisnek a megfogalmazását készíti elő, hogy „a nemzeti hovatartozás konstrukciója nem más, mint folyamatos elhelyezés és elhelyezkedés a változó térben, azaz térbeli gyakorlatok használatbavétele: határmegvonás, térhasználat, viszonyok térbeliesítése” (84. old.).

E kiindulópontot Zombory a kötet harmadik fejezetében, az állami emlékezetpolitika vizsgálatában érvényesíti először. Az 1989 utáni hivatalos magyar emlékezetpolitika szerinte a „Kelet” és a „Nyugat” közötti újraelhelyez(ke)dés politikája. Ennek vannak ugyan tradicionális magyar toposzai is (a „kompország”-diagnózis megannyi változata), azonban Zombory Said orientalizmuskritikáját karolja fel, amelyet Kjoszsev „önkolonizáló kultúrákról” szóló elméletével egészít ki. Ezzel teremti meg azt a kontextust, amelybe az 1989 utáni magyar „nemzeti kartográfiát” elhelyezi.

A „nemzeti lokalizáció” Antall József, Göncz Árpád, Medgyessy Péter, Horn Gyula, Orbán Viktor, Mádl Ferenc és Sólyom László beszédeiben egyértelműen a Kelet és Nyugat közötti határ „mozgatóásával” definiálja a nemzet „sorsát”, értékeit, világos összefüggésben a pillanatnyi kontextussal (a legmeghatározóbb kontextuselem: Magyarország felvétele az Európai Unióba). Az ezzel kapcsolatos módszertani kérdést Koselleck alapján fogalmazhatjuk meg: mennyire tekinthetők e politikai beszédek közbeszéd-summázatoknak, és mennyire olyan politikai-retorikai vállalkozásoknak, amelyek új irányt kívánnak adni a még csak potenciálisan létező folyamatoknak?

Koselleck történeti-szemantikai módszere alapján a vezető politikusok lokalizációs beszédeinek a megértésekor is szem előtt tartandó, hogy olyan politikai-társadalmi terminológiai kísérletekről van szó, amelyek a társadalomtörténet tapasztalati anyaga szempontjából relevánsak, vagyis a szereppel felruházott politiku-

sok olyan fogalmakat kívánnak középpontba helyezni, amelyek „szemantikai hordereje nagyobb a politikai-társadalmi térben használt »puszta« szavakénál”.²⁹

De melyek e relevancia kritériumai? Nos, ez a módszer nagy kérdése, hiszen a politikai pozíció, bár kétségtelenül növeli a nyilvános beszéd relevanciáját, olyan előzetes „tárgyi” és „fogalmi” tényezőkre alapoz, amelyek e pozíciótól függetlenül alakultak, mégis a szemantikai horderő meghatározói. Túlléphet-e a politikai és a nyelvi ökonómia és a politikai-társadalmi tapasztalás előzetes struktúráin? Koselleck válasza körülbelül az, hogy „bizonyos mértékig” igen, éspedig azzal, hogy a tapasztalások és a nyilvános nyelvhasználat terében a politikai új várakozási horizontokat tárhat fel. E horizontok megismerése nem alapozható tudományos-racionális eljárásokra, mindig pragmatikai feladat és a modern korban a politikai vállalkozói siker feltétele is.

A politikai beszédek – tehát azok is, amelyeket Zombory lokalizációs gyakorlatokként vizsgált – olyan szemantikai-tapasztalati jéghegyek csúcsai, amelyeknek teljes tömege láthatatlan és majdhogynem vizsgálhatatlan is.

Mégsem teljesen reménytelen e jéghegyek felszín alatti vizsgálhatósága, ugyanis a tapasztalatképződés számos tipikus, tehát releváns formája azért időnként láthatóvá válik. Az egyéni lokalizációk szintjén térségünkben erre főleg azt követően került sor, hogy – mint Zombory írja – a rendszerváltással megnyílt a „nyilvános emlékezetpolitikai tér” (141. old.). A kötet ötödik és hatodik fejezete élettörténeti interjúk szövegeinek narratív elemzésével próbálja a tipikusat kiemelni ebből a tapasztalati térből. A hovatartozás újradefiniálása az önelbeszélés révén többféle lokalizációs stratégiát eredményez: a kitelepített svábok esetében ez a muzealizáció, a magyar nemzetállamba beilleszthető „minihaza” (újra)teremtésére irányuló törekvés, a határon túli magyarok esetében – Zombory 2008-as szlovákiai interjú alapján – pedig a földrajzi tájba gyökerezést felértékelő stratégiák tűnnek a legtipikusabbnak.

Zombory meggyőző narratívaelemzései mégis nyitva hagynak kérdéseket. Az egyik: a filológiai, tehát tisztán „megértő” narratívaelemzés eredményes módszer lehet-e minden, a lokalizációs gyakorlatokban megjelenő életút-rekonstrukció esetén? Avagy a módszer általánosításával a tudományosság kényszere szükségessé teszi a tipizálható élettapasztalatokat megjeleníteni képes narratívák tipizálását is?

A másik: hogyan válik az életút-tapasztalat a politikai közösség tapasztalatává? Nos, erre a választ, úgy vélem, annak a gondolatmenetnek a folytatásában kell keresnünk, amely Koselleck történeti-szemantikai módszerére épül, és amelyre Zombory könyve épp csak utalásokat tartalmaz.

Koselleck nem oldja fel a történeteket a diskurzusban. Abból indul ki, hogy bár a történeti események megnevezésük, nyelvi megjelölésük nélkül elképzelhetetlenek, sem az események, sem a velük

kapcsolatos tapasztalatok nem merülnek ki nyelvi artikulációjukban: „a történetek nyelven kívüli felteteleinek zöme, a természeti és materiális adottságok, intézmények és viselkedésmódok rászorulnak a nyelvi közvetítésre”, de nem oldódnak fel benne.³⁰ „A nyelvi megfogalmazás előtti cselekvés-összefüggés és a nyelvi kommunikáció, amelyből az események fakadnak, oly módon fonódnak egymásba, hogy sohasem kerülnek fedésbe.”³¹ Alighanem a politikai tudás összetettsége is eszerint magyarázandó: egyrészt tartalmazza azt a tapasztalatot, amely reflektálhatóvá teszi a nyelvi kommunikáció előtti cselekvésösszefüggést, másrészt azonban ki tudja emelni ebből azokat a fogalmakat, amelyekben – Koselleck szavaival – nemcsak felgyülemlenek a tapasztalatok, hanem várakozások is összpontosulnak,³² amelyek nem leíró intencióval követik az eseményeket, hanem olykor orientáló részeivé válnak a történeti eseményeknek. Vagyis: olyan fogalmakként születnek újjá a politikai szövegben, hogy „a történelem mozzanatait és erőit megragadják és összefogják”.³³

A politikai tapasztalat nyilvános beszédekben megjelenő jéghegycsúcsai tehát egyrészt sok-sok, narratívákból ismert életút-tapasztalatot összegeznek (mintegy a jéghegy láthatatlan részeként), másrészt mindezt a várakozások értelmjes szintézisét adó fogalmakba vetítik. A várakozásoknak ez a láthatóvá tett összessége azonban mindig több a tapasztalatnál, lévén egyben a politikusok hite és vállalkozása is. Magyarország helyének (újra)definiálása a vezető politikusok „lokalizációs gyakorlataiban” tehát egyszerre összegzése a láthatatlan tapasztalati világnak és a politikai vállalkozás szabadságának.

NEMZET ÁLTAL – A HATALOM INSTITUCIONALIZÁLTSÁGA

A kötet utolsó fejezete a nacionalizmuselméletek talán legizgalmasabb kérdését fogalmazza meg: létezhet-e a nemzet nemzetállami keretek nélkül? Zombory mellett érvel, hogy a „nemzeti” létmódja olyan identitáskonstrukció, amelynek során „a nemzeti határok megvonása kikerülheti, sőt akár figyelmen kívül hagyhatja az állami határokat” (282. old). Létezhetnek „alternatív nemzeti otthonok”, amelyek a területi állam normatív súlya nélkül is „fenntartják a nemzetet”, mégpedig az otthonosság diskurzív előállításával.

Az emlékezetmódszer, az otthonosság teremtésében láthatóvá tett invenciózusság azt látszik sugallni: nincs erre egyértelmű válasz, a nemzet természetes-otthonias világa megteremthető majdhogynem „bárhol” azon lokalizációs gyakorlatokban, amelyek az institutionális valóságoktól függetlenül is működhettek.

Mégis amellet érvelek, hogy itt Zombory módszer túlmént saját határain, az államok institutionális valósága ugyanis egy adott ponton meghaladhatatlan. Ez tulajdonképpen Zombory gondolatmenetében is jelen van, amikor a „nemzetek családjáról”, a „nem-

zetek nemzetközi világáról” (19–21. old.), valamint a kormányzatiságról (129–132. old.) ír (igaz, konkúziók nélkül), de az utolsó fejezetben mintha elte kintene ettől.

Ha a nemzet belső világának értelmezési és norma tív hatalma nem gondolható el a „nemzetek nemzet közti világa” nélkül, akkor érdemes ezzel egyenrangú kérdésként vizsgálni azt, hogy ez a „nemzetközi világ” miképp gondolható el. Nos, ennek nincs más paradigma, mint a területi államok rendszere. Még ha a területi állam klasszikus nemzetállamként (állam, nemzet, kultúra és nyelv egységeként) megszűnik is működni, e megszűnés, lebomlás paradigmája az, hogy az „alternatív hazák” maguk is igyekeznek reprodukálni a nemzetállamok világát a maguk számára. E tekintetben kár, hogy Zombory könyvében reflektálatlanul maradt a regionalizmusnak az az antropológiai felfogása, amely Paasi nyomán az utóbbi időben szemléletváltást alapozott meg mind a regionalizmus kutatásában, mind a társadalmi földrajzban.

Paasi szerint a régiók folyamatosan képződnek, illetve szűnnek meg; létrejöttükben négy, egymást részben átfedő szakasz figyelhető meg:

1. a területi keretek megszilárdulása;
2. a fogalmi keretek és szimbólumok kialakulása;
3. az intézményes formák kialakulása; végül
4. intézményesülés a regionális rendszerben, az annak részeként való elismerés.³⁴ Ennek példatárában könnyen felfedezhetők azok a lokalizációs gyakorlatok (főleg a régióalakulás 1. és 2. szakaszában), amelyeket Zombory is vizsgál, a 4. szakasz viszont annak az analogonja – az államok regionális berendezkedésén belül például –, amit Zombory a „nemzetek nemzetközi világaként” ír le. Amiként a nemzetnek szüksége van a „nemzetközi” elismerésre, oly módon a régióknak is meg kell szerezniük elismertségüket a területi állam keretein belül. Mindkét elismerés institucionális konzekvencákkal jár: egy állam, illetve egy közigazgatási keret elismerésével.

Végső következtetésünk tehát az lehet, hogy a lokalizációs gyakorlatok eredményei nem konszolidálódhatnak a hatalom ismert, a modernitás által már kialakított institucionális formái nélkül. □

29 ■ Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Atlantisz, Bp., 2003., 123. old.

30 ■ Koselleck: *i. m.* 345–346. old.

31 ■ *Uo.*

32 ■ *Uo.* 347. old.

33 ■ *Uo.*

34 ■ Anssi Paasi: Europe as a Social Process and Discourse. Considerations of Place, Boundaries and Identity. *European Urban and Regional Studies*, 8 (2001), 1. szám, 7–28. old.

anB|okk

AKCIÓ/KUTATÁS

5. szám (2011)